

A főnévi igeneves figura etimológicák grammatikai vizsgálata¹

*Aki kételkedik, még nem esik kétségbe.
(Jacobsen)*

Bevezetés

A figura etymologica grammatikai besorolásánál vizsgálatunk minduntalan megfeneklik. Noha elismerjük kivételes jellegüket, mégis igyekszünk beilleszteni őket a már meglévő kategóriáinkba, eközben pedig fokról fokra bebizonyosodik, hogy a jelenség az eddigiektől eltérő szemléletet igényel. Nehézséget jelent például, hogy a töisméltéses alakokat egyaránt kutatási tárgyaként tartja számon a stilisztika és a grammatika. Látni fogjuk, hogy e két megközelítési módot nem mindig egyszerű kettéválasztani, sokan nem is tartják fontosnak. Jelentéstani szempontból is kivételes forma ez, hiszen a tagok egymáshoz való viszonyát az azonos lexikai jelentés, és számos esetben az egyazon jeltárgyra való vonatkoztatottság határozza meg. A *barátom barátja* szókapcsolat alkotórészei között csak lexikai azonosság van ('barát'), vonatkoztatási körük azonban eltér, mivel a két szó nem ugyanarra a személyre vonatkozik. Ezzel szemben a *Látni látom a táblát* mondat igeneves szerkezetének tagjai lexikailag és referenciálisan is megfeleltethetők egymásnak: a cselekvés ('lát') mindkét esetben azonos, ezért a tárgyat is együttesen kapják. E jelentéstani sajátossággal függ össze az elemek szintaktikai viszonyának különböző nyelvi szinteken jelentkező eldönt(het)etlensége: egy részüket alárendelésnek tartjuk (*várva vár; szebbnél szebb; szeretni szeretem*), másokat mellérendelésnek (*akarva-akaratlan*), szem elöl tévesztve, hogy bizonyos esetekben egyik kategóriába sem illenek bele, így a meglévő csoportok kapcsán is számos kérdést vetnek fel. Ezzel pedig elérkeztünk a figura etymologica legingoványosabb és legnehezebben vizsgálható területéhez: a tagok szintaktikai kapcsolatának problémaköréhez. Néhányszor az is vita tárgyává válhat, hogy az adott forma szószerkezet vagy összetétel-e. Ez a *várva vár, nőttön-nő-féléknél* helyesírási nézetkülönbségekben is jelentkezhet; az ezzel kapcsolatos állásfoglalásokat a későbbiekben érinteni fogom.

Dolgozatom célja nem az, hogy mindenre kiterjedő grammatikai elemzést adjak a figura etymologicáról. Érdeklődésem középpontjában elsősorban az igeneveket tartalmazó (*enni ettem; kérve kér*) formák állnak, ezért az alakzattal csak érintőlegesen foglalkozom. Meggyőződésem, hogy a főnévi és határozói igenevek ez esetben szófajuktól igen eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek. Úgy tűnik, ezek az alakok kiürültek, igéjükhöz képest nincs tartalmas jelentésük. A két elemet tehát sajátos viszony fűzi össze, azaz együttesen, tömböt alkotva töltik be mondatbeli szerepüket.

Az igeneves töisméltéseket hagyományosan az alárendelő szintagmák között szokás tárgyalni. A főnévi igeneves típus besorolása egységesnek mondható: mind a leíró, mind a történeti nyelvtanok tekintethatározóként elemzik (pl. Lengyel 2000b: 229, K. Bors 1997: 359; Berrár 1957: 113). A határozói igeneves forma kérdésében azonban már korántsem ilyen egybehangzóak a vélemények: a grammatikák egy része fokhatározónak tartja (Lengyel 2000b: 239), néhány munka azonban a módhatározók között foglalkozik vele (pl. A. Jászó 1992: 443). Az eltérő vélekedések oka az lehet, hogy a *-va/-ve; -ván/-vén* képzős származékok nem minden esetben fokoznak a töisméltéses szerkezetekben (vö. *élve él, halva hal*). Számos érvet fogok felhozni annak bemutatására, hogy az igeneves figura etymologicák tagjai között nincs szintagmatikus viszony; fejezetcímeim kérdéseire szakirodalom hiányában sokszor saját módszerekkel vagyok kénytelen válaszolni. Feltételezem, hogy a határozói besorolások háttérében a grammatikai és stilisztikai elemzés szempont-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Keszler Borbálának és Lengyel Klárának a dolgozatomhoz nyújtott segítségükért, javaslataikért.

jainak összekeverése áll, hiszen az ismétlés hagyományosan a fokozás és a kiemelés egyik eszköze. A *Csak futott, futott, futott, amíg a lába bírta* mondat ismétlődő igéje fokozó, nyomatékosító hatással bír ugyan, mégsem tartjuk fokhatározónak, hiszen nem szintaktikai eszközökkel megvalósuló fokozással, hanem az egyszerű szóismétlés nyújtotta többlettel állunk szemben. A *látni lát-tam*-féle szókapcsolatok és a tipikus tekintethatározós szintagmák (*anyagilag megéri; bal lábára sántít*) között sem vonható egyértelmű szemantikai párhuzam. Utóbbi ugyanis nem az állítmány érvényességét korlátozza (*a látást tekintve láttam), hanem a módosító mondatrészletekhez, módosítószókhoz, partikulákhoz hasonlóan árnyalja azt: 'ami azt illeti / voltaképpen láttam'.

Mint látható, a két, határozónak tartott töismétléses alak vizsgálata némiképp eltérő hozzáállást kíván. Dolgozatom tematikájának kialakításában ezt a megfontolást igyekeztem érvényre juttatni. Először figura etymologica és mondatrészszerp érintkezési pontjait vizsgálom: ennek kapcsán ismertetem a szerkezet egyik legfontosabb, ám eddig nem alkalmazott csoportosítási elvét, amely a tagok referenciális azonosságának meglétén vagy hiányán alapul. Ezután kitérek a főnévi igeneves töismétlésre, majd pedig a szakirodalom számára ismeretlen önálló főnévi igeneves tekintethatározóra. Bemutatom, hogy a figura etymologicás forma főnévi igeneve mennyiben felel meg a szófaj általános elvárásainak, ugyanakkor azt is, hogy milyen szempontból tér el azoktól. Csak úgy, mint a *-ni* képzős alakét, a határozói igeneves tag tulajdonságait is összehasonlítom a szófaj általános ismérveivel, emellett azonban demonstrálok azt is, hogy míg egy vitathatatlanul fokhatározós szintagma (*nagyon szeret*) az alárendelés minden követelményét maradéktalanul teljesíti, a *várva vár, kérve kér*-féle formákról ugyanez már nem mondható el. Megvizsgálom továbbá, hogy mely ige típusok vehetnek részt a határozói igenevi töismétléses szerkezetek megalkotásában; ehhez mellékelem saját gyűjtésből származó példaanyagomat is. Az igeneves formák tárgyalása mellett egyéb szófajok figura etymologicás konstrukcióira is kitérek, amennyiben úgy ítélem meg, hogy szervesen kapcsolódnak fő feladatomhoz. Ezért a *szebbnél szebb* névszói alakulatot – lévén egy sajátos szemantikai-szófaji kétarcúság bizonyítéka – kiemelten kezelem. Végül pedig egy új fogalom, az állandósult forma bevezetésével igyekszem megoldást kínálni a töismétlés grammatikai besorolásának problémájára, figyelmeztetvén az állandósult szószerkezetekkel való számos rokon vonásra is.

Figura etymologica vagy mondatrészszerp?

Mielőtt a figura etymologica grammatikai vonatkozásait tárgyalni kezdenénk, bizonyos kérdéseket nem kerülhetünk ki. Rendkívül összetett problémával van dolga ugyanis annak, aki akár stilisztikailag, akár szintaktikailag, akár szófajtanilag, akár morfológiailag akarja leírni a jelenséget. A legnagyobb gondot nem is az okozza, hogy mindegyik részterület jogot formálhat a vizsgálatra, hanem az, hogy a figura etymologica kérdésköre kapcsán mind a mai napig nem sikerült ezeket leválasztanunk egymásról, és az egyes nyelvészeti területek szempontjai számos esetben túlnyúlnak önnön vizsgálati körükön.

A szempontok összekeverésének egyik példája a Világirodalmi lexikon *figura etymologica* szócikke, amelyben az Énekek énekében szereplő *Csókoljon meg engem az ő szájának csókjaival* mondatot az alábbi magyarázat követi: „A csókot először ige jeleníti meg, mint cselekvést. A mondat végén főnév rögzíti a tüneményt, tárggyá alakítja át, a birtokos szerkezet a száj tartozékaként tünteti fel. A metamorfózist a szófaj módosulása teszi lehetővé, ugyanakkor a szótövek azonossága biztosítja, hogy a metamorfózis ellenére a fogalom lényegében nem változik.” (Fónagy 1975: 153). Meglátásom szerint egy irodalmi mű elemzésének fontos része lehet ugyan a szófaj- és mondattani kérdések érintése is, de ezek semmiképpen nem használhatók fel érvként a kiinduló, stilisztikai szempontokhoz. ugyanez persze visszafelé is érvényes: amikor a *látva lát* grammatikai szerkezetként áll vizsgálatunk középpontjában, azaz a két tag egymáshoz való viszonyát, felépítését és szó-

faji jellemzőit kívánjuk meghatározni, nem élhetünk a retorika és stilsztika módszerével, amely a zeneiség eszközeként, stilsztikai alakzatként, egyszóval az olvasóra gyakorolható hatás egyik módjaként közelít a jelenséghez.

A figura etymologica meghatározása több szempontból is gondot okoz. Már maga az elnevezés is kétarcú, hiszen a szószerkezet egyik tagja mint alakzatot, a másik tagja pedig mint alaknani kategóriát jelöli meg a fogalmat – talán ez az egyik oka annak, hogy szempontjain keverednek. Megoldásként szolgálhatna valamelyik magyarosított forma elterjesztése is, ám némi vizsgálat után belátható: egyik sem fedí megnyugtatóan a komplex jelenséget. A legnépszerűbb *tőisméltés* elnevezés ellen – noha el kell ismernünk: jelenleg ez a legáltalósbb szinonimája a figura etymologicának – számos ellenérv hozható fel. Az egyik probléma az, hogy nem jelzi az egyszerű szóisméltéstől való egyértelmű elhatárolást. A *Csak ment, ment, ment* mondatban szereplő igealak isméltése egyben *tőisméltés* is, hiszen az igealak ugyanazon alakját – azaz szükségsszerűen azonos tövét is – használjuk. Az egyes definíciók nem mindig tartják feladatuknak a *tő-* és *szóisméltés* eltérő voltának hangsúlyozását, sőt számos esetben úgy tűnik, mintha nem is tennének különbséget a kettő között. A Nyelvművelő kézikönyvben ez olvasható: [a figura etymologica] „Alaki szempontból a **szó-, ill. tőisméltésnek** egyik sajátos formája: **ugyanazon szónak, ill. szótőnek** más-más nyelv tani (ragos, képzős) alakban vagy eltérő értelemben való, többnyire szomszédos megismélt(őd)ése a mondatban...” (Kovalovszky 1985: 641–2). A figura etymologicát azonban véleményem szerint mindenképpen külön kell kezelnünk a szóisméltéstől (vö. Máta 1995a: 61; 1995b: 413). Könnyen belátható ugyanis, hogy míg az egyszerű szóisméltés egyben *tőisméltés* is, állításunk megfordítva már nem igaz, azaz a szó nem változatlan formában isméltődik meg.² Mivel az elnevezést tekintve nincs saját javaslatom, kénytelen leszek a figura etymologica és *tőisméltés* terminusokat használni, ám a kellő kritikával, fenntartásokkal kezelem őket. Török Gábor megemlíti azt is, hogy mind a nemzetközi, mind a magyar megjelölés a morfológiai tulajdonságokra utal, a mondatnaniakat azonban rejtve hagyja (Török 1968: 69).

A figura etymologicás alakok morfológiai, szintaktikai és szemantikai vizsgálata során főként a következetesség miatt nem szabad megfélekednünk arról, hogy a *tőisméltésnek* stilsztikai aspektusai is vannak. Máta Mária szerint a *szótőisméltés* komplex szintaktikai-morfológiai-szófaji kategóriának kell felfognunk, és a három szempontot együttesen, de nem összekeverve érvényesítenünk (Máta 1995a: 61). Ebben teljes mértékig egyetérthetünk vele. A komplexség semmi esetre sem hatalmazhat fel minket arra, hogy az összetevőket egymásból magyarázzuk. Az általa javasolt stilsztikai-szemantikai vonatkozás felvételét – annak ellenére, hogy csupán kiegészítő szempontként kívánja használni – éppen emiatt nem tartom megbízhatónak. Máta Mária szerint ugyanis ezek lehetnének a figura etymologicák szűrői, melyek segítségével a stilsztikai árnyalatot nélkülöző *tőisméltéseket* szét tudjuk választani a kiemelő, nyomatékosító funkcióval is bíró előfordulásoktól. Előbbieket formális, utóbbiakat valódi figura etymologicáknak minősíti. A latin elnevezést voltaképpen csak a retorikai-stilsztikai többletet hordozó alakok esetében tartja jogosnak, míg a *szótőisméltés* Máta terminológiájában kizárólag a formai kategóriára vonatkozik. Ezt a módszert egyfelől azért tartom kivitelezhetetlennek, mert sokszor megfoghatatlan, mit is nevezünk stilsztikai többletnek, azaz nem húzható egyértelmű határ a köznapi és költői példák között. Hogy mennyire sikamlós területre tévedhet az effajta elemzés, azt az is jelzi, hogy amennyiben Máta stílusrontónak tartja,

² A *tőisméltés* terminus másfelől azt sugallja, hogy csakis az ugyanazon tőből származó, eltérő toldalékolású szerkezeteket nevezhetjük *tőisméltőknek*. Ezt az álláspontot erősítik a különféle definíciók is, pl. Fokos Dávidé: „A figura etymologica (...) azonos tövű szónak egy fogalom nyomatékos kifejezésére szolgáló kapcsolata.” (Fokos 1931: 6). Az azonos *tő* kritériumát azért tartom pontatlannak, mert nem derül ki belőle, hogy kiterjed-e egyazon *tő* különböző változataira is. Ha meghatározásunk kizáró jellegű, akkor nem tekinthetjük figura etymologicának az *erőnek erejével* szókapcsolatot (míg a *hallnak halálával* esetében – lévén a *halál* egyalakú *tő* – ez a kétely fel sem merül, tehát egyértelmű, hogy az ellentmondás a megfogalmazásban rejlik).

ezért nem is sorolja a figura etymologicák közé a *fogalmakat megfogalmazni* kapcsolatot (Mátai 1995b: 416), ugyanezt kell tennie az azonos felépítésű *éneket énekelni*, *dalt dalolni* szerkezetekkel is.³ Ezek nemcsak a mindennapi szóhasználatra jellemzőek, hanem közkedvelt kellékei a költői nyelvnek is, pl. „*Megnyílt akközben az ajtó, / S lett széles az ő nyílása, / Mint szája a helybeli kántornak, / Mikor éneket énekel / A soksípú orgona mellett*” (Petőfi Sándor: A helység kalapácsa); „*Démoni dinamó / dongva egy dalt dalol: / másé lett a szeretőm!*” (Szabédi László: A szabédi nagyréten). Másrészt a grammatikus nem zárhatja ki vizsgálati köréből azokat a szerkezeteket sem, amelyek nélkülözik a költőiséget. Mivel jómagam a jelenséget leíró grammatikai szempontból kívánom vizsgálni, számomra a retorikai és stilisztikai ismérvek csak annyiban fontosak, amennyiben biztosan el tudom különíteni őket az engem érdeklő vonatkozástól. Egyet kell értenem Török Gáborral, aki szerint a jelenség mondattani aspektusait elemző szakirodalom elég sovány (Török i. h.). Kiss Antal a figura etymologica osztályozásának történetét végignézve arra a következtetésre jut, hogy a vizsgálatot legcélszerűbb mondattani alapokra helyezni (Kiss 1975: 630). Ezen szerzők megállapításait azzal egészíteném ki, hogy voltaképpen még ma sem áll rendelkezésünkre olyan monográfia, amely tisztán leíró oldalról közelíti meg a töismétlést.

A mondattani szempontok következetes tárgyalását, elemzését nehezíti az a tény, hogy egyes figura etymologicás szerkezetekre nem tudunk rákérdezni: *kérve kértem* → **mennyire kértem?* **Kérve; látni láttam* → **milyen tekintetben / mire nézve láttam?* **Látni, a látásra nézve. A várva vár, kérve kér* szerkezetek szavainak lexikális jelentését egyetlen igekötő adja ('lát', 'kér'), emellett azonban az igenév és az ige egyazon cselekvésre (és cselekvőre) is vonatkozik, tehát referenciális jelentésük azonos. Ebben különböznek az *apám apja*, *barátom barátja* szerkezetektől, amelyek lexikai jelentése megegyezik ugyan ('apa', 'barát'), a két szó azonban a valóság más-más szeletére utal. Az *apám apja* esetében minden nehézség nélkül kérdezhetünk az alaptaggal a bővítményre, azaz arra az információra, amellyel jelentése kiegészül: *kinek az apja? Az apámé*. Ezek szerint az alárendelő szerkezetek kérdéspróbájának feltétele nem is annyira a lexikai különbözőség, sokkal inkább az eltérő vonatkozathatósági kör, hiszen csak így képes a bővítmény újabb körülményekkel gazdagítani az alaptag jelentését. Lőrinczi Réka azon állítását, mely szerint a töismétlések jelentésszerkezete a hagyományos szószerkezetektől eltérő, kulcsfontosságúnak tartom a figura etymologica vizsgálata során, ám éppen ezért nem oszthatom véleményét abban, hogy a figura etymologica tagjait „... világosan felismerhető szintagmatikus viszony kapcsolja össze” (Lőrinczi 1992: 170). Amennyiben referenciális azonosságát áll fenn a tagok között, nem beszélhetünk alárendelésről.

További problémát jelent, hogy a grammatikák nem együttesen kezelik e töismétléses formákat, hanem elszórva, olykor kivételes jellegüket hangsúlyozva említik őket hol az egyes szófajok, hol a különféle mondatrészek között. Nézzük meg néhány töismétléses szerkezet besorolását az egyetemi tankönyv idevonatkozó fejezetei alapján!

A Magyar grammatika a *jobbnál jobb*, *szebbnél szebb* szerkezeteket a melléknevek mondatbeli szerepe kapcsán tárgyalja, és megállapítja, hogy bár formailag hasonlító határozók, semmiféle hasonlító jelentést nem tartalmaznak, ezért fokozó értelmük miatt „sajátos fokhatározóknak” minősíthetjük őket (Lengyel 2000a: 146). Arra nézve azonban semmilyen támpontot nem ad, hogy a fokozó jelleg a töismétléses alakzatok sajátja, tehát rejtve marad az a lényeges mozzanat, hogy a szerkezetet kizárólag stilisztikai értéke alapján nevezhetjük fokozónak. A *szebbnél szebb*-féle formákat valóban a túlzás és nagyítás kifejezőmódjai között tartja számon a stilisztika (pl. Prohászka 1953: 207). Ez azonban elég indok-e, hogy mondattanilag is fokhatározónak minősítsük őket? Kulcsfontosságú különbségnek tartom, hogy a hagyományos hasonlító szerkezetektől eltérően itt két középfokú melléknév kapcsolódik össze. A szófaji érték vizsgálata éppen ezért elengedhetetlen a mondatrészszerkezet minden kétséget eloszlató megállapításában.

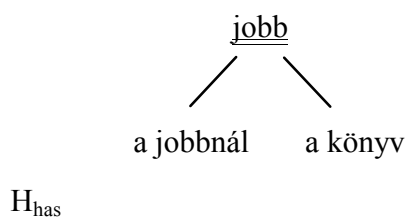
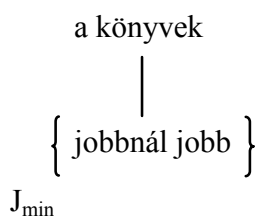
³ Hiszen mindkettő egy tárgyragos főnév + a főnévből képzett ige összekapcsolódásából jön létre.

A *szebbnél szebb* ugyanúgy ellenáll a kérdéspróbának, mint a *várva vár, kérve kér*, ám az eredménytelenségnek ez esetben speciális okai is vannak. A kérdéses forma a figura etymologica egyik alapvető tulajdonságára világít rá, ezért véleményem szerint érdemes külön foglalkozni vele az igeneves szerkezetek tárgyalása előtt. A *jobbnál jobb könyvek* szószerkezet határozóragos tagjára hagyományosan az alábbi módon kérdezzük: minél jobb könyvek? Grammatikus választ véleményem szerint azért nem kaphatunk, mert kérdésünk nem melléknevek, hanem főnévnek szól. Ezt jelzi a nyelvtanilag értelmezhetetlen válasz névelője is (*A jobbnál). Voltaképpen két, egymástól eltérő esetet keverünk itt össze: a *jobbnál jobb könyvek* ugyanis nem azonos a *könyv a jobbnál is jobb* szószerkezettel. Bármennyire is ellentmond eddigi ismereteinknek, észre kell vennünk, hogy előbbi esetben melléknév, utóbbiban főnév a határozóragos alak. Az első forma figura etymologicajának tagjai szorosan összekapcsolódnak, referenciális és lexikai jelentésük azonos. Kizárólag többes számú alanyuk lehet (**Jobbnál jobb könyv jelent meg*; helyesen: *Jobbnál jobb könyvek jelentek meg*), a két középfokú melléknév közé nem ékelődhet más szó. A második esetben a tagok viszonya lényegesen lazább, elviselik a közbevetést, külön bővítményeik is lehetnek (*A könyvek a jobbnál is százsorta jobbak*). Megjelenhet mellettük egyes számú alany is (*A könyv a jobbnál is jobb*), és a határozóragos tag – főnév lévén – névelőt kaphat. A figura etymologica adessivusi alkotóeleme itt ellátható a többes szám jelével (*A könyv a jobbaknál is jobb*). Szófajváltása azzal magyarázható, hogy „... hozzáadódik a kimaradt főnév grammatikai jelentéstípusa, s a melléknév átveszi a főnév mondatrészszeropét. Ennek megfelelően a melléknév alkalmi főnévvé válik.” (Lengyel 2000a: 150). Azaz: *A versenyző a gyorsabbnál* [ti. a gyorsabb társánál] *is gyorsabb volt*. A figura etymologicás szerkezet ez esetben egy felső- vagy túlzófokú melléknévvel egyenértékű: 'a versenyző volt a leggyorsabb / a legesleggyorsabb a társai közül' (a felsőfokú melléknévvel való párhuzamra l. még Simonyi 1888: 244; Fokos 1932: 8).

A két szerkezet különbsége legszemléletesebben a szintagmarajzon mutatható be. A melléknévi értékű határozóragos alak véleményem szerint nem külön mondatrész (minthogy nem is tartalmaz valódi hasonlítást), azaz a figura etymologica tömböt alkotva, jelzőként bővíti a főnevet. Mindkét tag melléknévként viselkedik, bővítményeiket együttesen kapják. Mindezen okoknál fogva ábrázolásom a hagyományos elemzéstől eltérően néz ki. A második mondatban egy főnévi értékű alak szerepel, ez esetben valóban hasonlító határozóként:

(1) *a jobbnál jobb könyvek*

(2) *A könyv a jobbnál (is) jobb.*

Amint látható, a töisméltéses szerkezet tagjai hajlamosak a szófajváltásra, pontosabban szófaji hovatarozásuk (így a mondatban betöltött szerepük is) igen változatos lehet a kontextustól függően. Ez legszembetűnőbben a *szebbnél szebb*-féle szerkezeteknél jelentkezik, de a későbbiekben látni fogjuk, hogy a határozói és főnévi igeneves formákra is jellemző.

Ám nem kizárólag szószerkezeti szinten okoz gondot a töisméltéses tagok viszonyának meghatározása. A lexémáknál tapasztalt bizonytalanság hű lenyomata a szókapcsolatokénak is, hiszen az összetett szavak közül azok, amelyek töisméltéssel jönnek létre, nem sorolhatók be egységes csoportba. A Magyar grammatika megfogalmazása óvatos: „Vannak olyanok, melyek inkább alárendelő szintagmákra emlékeztetnek, például: *nőttön-nő, fogyton-fogy, körös-körül, hetedhét*; s vannak olyanok, melyek mellérendelések: *akarva-akaratlan, körkörös, mentek-mendégéltek, telis-*

tele. Jelentéstöbbletük általában a nyomatékosítás, fokozás” (Lengyel 2000c: 333). A töisméltéses összetételeknél tehát sok esetben csak azt tudjuk eldönteni, hogy inkább mellé- vagy alárendelőnek látszanak-e, konkrét hovatarozásuk azonban már korántsem ilyen egyértelmű. Ezek is rendelkezhetnek fokozó vagy kiemelő **jelentéstöbblettel**, ám ez sem szolgál elegendő érvként az elő- és utótag viszonyának megállapításánál, ugyanúgy, ahogy a szószerkezetek nagy részét sem tekintetjük ez alapján fok- vagy tekintethatározósnak.

Úgy tűnik, a figura etymologica még egy kényes területet, a tranzitivitás kérdéskörét is érinti. Az esetek többségében érvényes az a szabály, hogy a tárgyias igéhez kapcsolódhat tárgy, a tárgyatlanhoz nem. Amennyiben az ige harmadik személyű határozott tárgyat kap, ragozása is határozott lesz (*keverem a levest*; vö. Balogh 2000: 416). A töisméltés azonban lehetővé teszi, hogy intranszitiv igék is tárgyat kaphassanak (pl. *halált hal*). Ezt a tárgyat a szakirodalom „belső tárgynak” nevezi, utalva arra, hogy a tulajdonképpeni fogalmat az ige tartalmazza, „csak korlátozás és világosság kedvéért van mint az ige foglalhatja az ige tőjéből idomított főnéven megnevezve” (Ponori 1874: 386). Azaz nem a hagyományos értelemben vett tárgyi vonzattal van dolgunk, az ige jelentése ugyanis tartalmazza a tárgyt is, és fordítva. Semmilyen új információt nem közölnek, redundánsnak, tautologikusnak hatnak. Az *életet él* voltaképpen az *él*, a *halált hal* a *meghal*, a *fogadást fogad* a *fogad* jelentésével azonos. Az állítmány tartalma nem gazdagodik a tárgyragos, vele azonos tőből származó tagnak köszönhetően, mert az semmilyen új körülményre nem utal. Noha formailag tárgy, szemantikailag mégsem tarthatjuk annak. Ebből a szempontból az *életet él* rokon a határozói értékű tárgyias szerkezetekkel, hiszen azok sem tisztán tárgyak: átmenetet jelentenek a tárgy és a határozó között. E formák között azonban újabb hasonlóságot is felfedezhetünk: mindkettő megengedi, hogy tárgyatlan igéhez tárgy kapcsolódjon (vö. *halált hal – sokat jár*). Az alapjelentésükben tárgyatlan, mozgást kifejező igék tárgyat kaphatnak, ha helyhatározói értékű tárgy kapcsolódik hozzájuk: *járja az útját, futja a távot*. Ezt tapasztaljuk az időhatározói értékű tárgynál is (*késik tíz percet, ötven évet él*). Ugyancsak állhat intranszitiv igék mellett számhatározói (*többet nem megyek; eleget kérte*) és módhatározói értékű tárgy (*jóízűt nevet*) is. Ez utóbbi alakok bővítményi szerepe azonban – a töisméltéses szerkezetekkel ellentétben – megkérdőjelezhetetlen. Noha magukon viselik a tárgyragot, funkcionálisan a határozókhöz tartoznak, közelebből pedig aszerint soroljuk be őket, hogy melyik határozóraggal oldható fel a jelentésük. (pl. *többet ne nézz oda = többször ne nézz oda*; vö. Balogh 2000: 418–9).

Hogy a tárgy különféle fajtáinak csoportosításakor egyszerre kerülünk szembe a figura etymologicás és a határozói értékű tárgyias szerkezetek kérdésével, azt Gombocz Zoltán felosztása is bizonyítja. Az előbbi jelenséget ő azon tárgyak közé sorolja, amelyek csak a cselekvés tartama alatt léteznek, utána nem (azaz az eredménytárgy egy különleges fajtájaként: *éli az életet, fogadást fogad*), a határozói értékű tárgyat pedig külön csoportba teszi (*járóm az erdőt, sokat alszik*; Gombocz 1951: 52).

A főnévi igenév mint tekintethatározó?

Az igeneves figura etymologicás szerkezetek közül elsőként a *látni láttam*-féléket vizsgálom meg, amelyeket a leíró nyelvtani hagyomány tekintethatározós szintagmáknak tart. Már utaltam arra, hogy e töisméltéses forma sem jelentésében, sem szerkezetében nem tesz maradéktalanul eleget a határozói minőség kritériumának. Ennek részletesebb kifejtéséhez azonban érdemes segítségül hívnom a nyelvtörténetet is.

A főnévi igenév elsődleges határozói szerepére származása ad magyarázatot, hiszen képzője ragos névszóból (*-n* főnévképző és *-i* lativusrag) jött létre. A *látni* eredeti jelentése körülbelül ’látáshoz, látásra’ lehetett. „Ez a kételemű eredet magyarázza meg a főnévi (...) igenévi képző kettős: jelentésmódosító (szófajváltó) és viszonyító (mondatrész szerepet kijelölő) természetét” (Berrár 1967a: 326–7; vö. Klemm 1928: 260).

Az eredeti véghatározói szerepnek köszönhetően a mai magyar nyelvben igen gyakori a főnévi igenév célhatározói használata, elsősorban mozgást jelentő igék mellett: *elindultunk vásárolni* (Lengyel 2000b: 228). A Magyar grammatika kitér a *-ni* képzős igenevek aszemantikus határozói (*képes itthagyni a mosatlan edényt*), okhatározói (*fél bemenni a házba*), állapothatározói (*a tanuló habozni látszik*) és részeshatározói (*semmi értelme kimenni*) használatára is (uo.). A tekintethatározói szerepet sajátos esetként említi a szerző, amely szerinte kizárólag figura etymologicás szerkezetekben fordulhat elő (uo. 229). Ezen álláspontnak évszázados hagyományai vannak, ezért érdemes részletesebben megvizsgálnunk, miben állhat a szerkezet tekintethatározói mivolta, esetleg mennyiben vitatható a feltételezés.

A főnévi igenévvel kifejezett tekintethatározó Simonyi Zsigmondtól kezdve a figura etymologicás *vanni van, lehetni lehet, szeretni szeret*-féle formákkal azonos a szakirodalmak számára. A Magyar határozókban szerepel ugyanis először az alábbi minősítés: „Tekintethatározó, azaz módhatározó-féle az infinitivus ebben a figura etymologicában (...): »hallani hallottam, de nem értettem«” (Simonyi 1895: 299). A Magyar grammatika is Simonyi nézetét osztja: „Sajátos szerepe a főnévi igenévnek a tekintethatározói mondatrész betöltése: *Olvasni ugyan olvastam a könyvet, de most sem tudom, miről szól. A főnévi igenév kizárólag alaptagjának töismétléseként jelenhet meg*, vagyis az ige mint alaptag és a főnévi igenév mint bővítmény figura etymologicát alkot (Lengyel 2000b: 229, kiemelés tőlem). Az egyetemi tankönyv szerint tehát a főnévi igenév önmagában nem lehet tekintethatározó. Fontos különbség ez Simonyi nézetével szemben, aki – noha csakis figura etymologicás formákat említ – nem teszi kizárólagossá ezt a fajta használatot. Tudomásom szerint Szemere Gyula az egyetlen, aki kitér az önálló főnévi igeneves formára, és egyértelműen tekintethatározónak is nevezi azt. A *Mesélni, danolászni nem volt párja* Arany-idézetet ugyanis az alábbi módon elemzi: „A *mesélni, danolászni* mellérendelő (kapcsolatos) szószervezet tekintethatározóként bővíti a *nem volt* állítmányt.⁴ Állításának minden alapja megvan: a mondat főnévi igenevei valóban szűkítik, korlátozzák az állítmány érvényességi körét; a mondat jelentése: ’A mesélést, danolászást tekintve nem volt párja’, azaz: ’Mesélésben, danolászásban felülmúlhatatlan volt’. A tekintethatározó kifejezőeszközei között tehát igenis számon kell tartanunk az önálló főnévi igeneves formákat is. Emellett persze vizsgálatunkhoz híven továbbra is kritikusan kell szemlélnünk a töismétléses változat tekintethatározóságának érveit.

Noha Simonyi Zsigmond besorolása láthatóan szemantikai alapú, pontosan a jelentés leírásával válik nyilvánvalóvá: nem tekintethatározóval, hanem a megengedés egyik lehetséges kifejezőeszközével van dolgunk. A szerző a *hallani hallottam, de nem értettem* mondatot ugyanis az alábbi jelentéssel oldja fel: ’ami azt illeti, hogy hallottam-e, igaz, hogy hallottam, de nem értettem’ (Simonyi i. h.). Figyelmet érdemel, hogy Simonyi leírásában szerepel az *igaz* szó, amely tipikusan a megengedés eszköze (vö. *Igaz, utálok felmosni, mégis meg kell csinálnom*). Az ’ami azt illeti’ módosító mondatrészlet kétségtelenül árnyalja az ige jelentéstartalmát, és tagadhatatlan, hogy bizonyos fokú megszorítást is tartalmaz. Ugyanerre képesek az árnyaló partikulák (*voltaképpen*) és a módosítószók is (*feltehetőleg*). Ám egyik esetben sem beszélhetünk szintagmatikus úton megvalósuló korlátozásról. H. Molnár Ilona a módosító mondatrészletek egyik ismérvének tartja, hogy a mondanivaló legfontosabb részét nem a főmondat tartalmazza, hiszen annak csupán az a feladata, hogy az elhangzottakhoz fűződő viszonyunkra utaljon. A szerző példái között szép számmal találhatunk megengedő értelmű mondatokat is, amelyek gyakori kifejezői lehetnek a beszélői attitűd-

⁴ Szemere Gyula elemzése csak részben helytálló, hiszen szerinte a *Mesélni, danolászni nem volt párja* mondatban a főnévi igeneves tekintethatározó kizárólag a *nem volt* bővítménye. Ennek ellentmond az, hogy a *nem volt párja* együttesen tartalmazza az értékítéletet: ’páratlan, kiváló, felülmúlhatatlan volt’ (ti. a mesében és a danolászásban). Szerencsésebb volna tehát a *nem volt párja* szókapcsolatot egyetlen tömbként kezelni (lévén állandósult szókapcsolat), ellenkező esetben ugyanis elemzésünk nem kevesebbet állít, mint hogy a korlátozás a létezésre (pontosabban annak tagadására: *nem volt*) vonatkozik.

nek (*Kétségtelen, sötét az alaptónus, de...; Jól tudjuk, akadnak még olyanok, akik...*; H. Molnár 1968: 45). A kérdés az, mennyiben vonatkozik mindez a *látni láttam*-ra. Esetünket nehezíti, hogy a figura etymologica egyetlen egység, nem szedhető szét „tartalmas” és „kevésbé tartalmas” elemekre. Egymáshoz viszonyítva mindkét tag tartalmatlan, hiszen a másik már kifejezte a lexikai jelentést. E töisméltés formára mégis igaz az a megállapítás, hogy a beszélő viszonyulását közvetíti, és nem is pusztán a megengedés szintjén. Keszler Borbála hívta fel a figyelmemet a következő jelentésárnyalatokra: *Versenyezni ne versenyezz vele!* (‘A versenyzéssel kapcsolatban azt javaslom, hogy ne versenyezz vele’). *Futni talán még futhatok, csak gyógyuljon be a lábam* (‘Ami a futást illeti, akár futhatok is, ha begyógyul a lábam’).

Nyelvünkben igen gazdag eszköztára van a megengedésnek. A *látni láttam*-féle alakok jelentéstani párját Molecz Bélánál találjuk meg, aki a szórend kapcsán figyelt fel az alábbi igeneves formára: *Be csukva be van (az ajtó), mégis mindenki beszökik rajta* (Molecz 1915: 22). A mondat jelentése: ‘Be van ugyan csukva [ti. az ajtó], mégis mindenki beszökik rajta’. A szerző sajnos sem szemantikai, sem mondattani szempontból nem foglal állást, kizárólag a tagok sorrendje érdekli. Az eset mégis kulcsfontosságú, hiszen nemcsak igenév, hanem ismétlés is szerepel benne, csakúgy, mint az általam vizsgált szókapcsolatokban. Amennyiben elfogadjuk a grammatikák logikáját, bármennyire is furcsa, a szerkezetet tekintethatározónak kell tartanunk. A két nyelvi eszköz közös tulajdonsága a megszorító tartalom, talán ezért minősülhetett eddig a *látni láttam* tekintethatározónak.

A jelentéstani ellentmondásokkal függenek össze a szintaktikaiak is. A *hallani hallottam* szókapcsolatot hagyományosan alárendelésnek tartjuk, holott az alaptag és bővítmény viszonyának követelményeit sem teljesíti. A bővítmény feladata ugyanis köztudottan az, hogy megszorítsa, konkrétabbá tegye alaptagjának jelentését (vö. Keszler 2000a: 352); a főnévi igenév ebben az esetben az alaptagjával azonos töből származik, jelentése stilisztikai természetű: kiemel, erősít, mint a figura etymologicás szerkezetek általában (*várva vár, jobbnál jobb*). Míg a hagyományos alárendelő szószerkezetek alaptagjával rá tudunk kérdezni a bővítményre (*falánk macska* – milyen macska?), a figura etymologicás *hallani hallottam* esetében ez nem tehető meg. Ugyancsak jelentéstani okokból nem oldhatjuk fel névutós névszóval (‘*a várast tekintve vártam’). Ha figyelembe vesszük, hogy a rákérdezés nem pusztán igeneves tagok esetében sikertelen, hanem – amint az előbbieken láttuk – névszói formáknál is előfordul (*szebbnél szebb, jónak jó*), be kell látnunk, hogy a mondatrészszerop eldönt(het)etlenségének kulcsa a töisméltés alakzat természetében, az azonos referenciális tartalomban rejlik.

Mielőtt a szerkezet mondatrészszeropét vizsgálni kezdenénk, érdemes felidézni az egyes grammatikák tekintethatározóra vonatkozó megállapításait, Ha sorra vesszük az egyes definíciókat, szinte szóról szóra ugyanazokat a kitételeket olvashatjuk:

• Berrár 1967b: 448.

„A mód-, de még inkább a fokhatározóval rokon tekintethatározót akkor használjuk, amikor a mondat állítmánya (nagyon gyakran melléknév) csak bizonyos megszorítással, részben, valamire nézve, valamilyen tekintetben érvényes.”

• Rác 1968: 324

„A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy – a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiség-fogalmat jelölő – alaptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.”

• Szemere 1970: 69.

„A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy az alaptagban foglalt cselekvés, történés, minőség milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.”

- Keszler 2000b: 440–441.

„A tekintethatározó azt fejezi ki, hogy a cselekvés-, történés-, minőség- vagy mennyiségfogalmat jelölő alaptagban foglalt megállapítás milyen szempontból, milyen megszorítással érvényes.”

A tekintethatározó tulajdonságait az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

1. Az alaptag egy állítást, értékelést tartalmaz.

2. A tekintethatározói bővítmény az alaptagban foglalt állítás, értékelés igazságtartalmát helyezi bizonyos feltételek, korlátok közé, azaz szűkíti annak érvényességi, felhasználhatósági körét. Pl.: *Kati rendes lány* – ez egy általános kijelentés, amelyet tekintethatározóval megtoldva konkretizálhatunk: *Kati külsejére nézve rendes lány*.

Ha mindezek figyelembevételével térünk vissza a töisméltéses formákra, még nyilvánvalóbbá válik, hogy a hagyományosan tekintethatározóinak minősített figura etimológák szerkezetek nem sorolhatók be e jelentéstartományba. Vizsgálódásaim során két szerzőt találtam, akik a figura etimológák főnévi igeneves tekintethatározó mellett említenek önálló főnévi igenévvel kifejezett példát is (Szemere 1970: 139, Berrár 1967b: i. h.). Kettejük közül Szemere Gyula az, aki behatóan is foglalkozik vele. Egyetlen szakirodalom sem áll azonban rendelkezésünkre, amely kétségbe vonná a töisméltéses szerkezet alárendelő határozói voltát. AZ önálló főnévi igeneves formákra – részben e két szerző, részben saját gyűjtésem alapján – az alábbi példákat találtam:

- (1) *Lataa azért az azzonyallat az ffáth hogy yo vona eenny, es zeep vona tekeentetre, es gyenyerwfeghes neeznye.* (Weszprémi-kódex; idézi Berrár Jolán 1967: 448)
- (2) *Ez a „gyermek-tanítani ritka és példa nélkül való ember” nevelte Bethlent „kis bölcsésé”.* (Barokk szöveggyűjtemény II., 505.)
- (3) *Amely leányzó nem hever
Virága szép korában,
De sütni, főzni, varrni szer
S nem módiz a ruhában,
Vidám, eszes, serény, jó,
Be boldog egy leányzó.* (Fazekas Mihály: Ki a bóldog?)
- (4) *Mesélni, danolászni nem volt párja.* (Arany János: Bóka Bandi; idézi Szemere Gyula 1970: 139)
- (5) *Svájc. Zerge, bércek, szédület.
Sikló. Major felhők felett.
Sötétzöld völgyek, jégmező:
harapni friss a levegő.* (Babits Mihály: Messze... messze...)

A harapni friss és látni láttam összehasonlítása

Amint a példákból is kitűnik, a tekintethatározói szerepet önállóan betöltő főnévi igenév leginkább az első helyet kedveli. Általánosságban elmondható ez a mondatrész többi kifejezőeszközéről is: *bal lábára sántít; anyagilag megéri; minden tekintetben gyümölcsöző*. Az önmagukban álló tekintethatározói főnévi igeneveknél a szórendcsere nem okozhat jelentésvesztést: „*Lataa azért az azzonyallat az ffáth hogy yo vona eenny, es zeep vona tekeentette, es gyenyerwfeghes*

neeznye” (idézhi Berrár 1967b: i. h.), csakúgy, mint a ragos (*anyagilag megéri* → *megéri anyagi-lag*) és névutós névszóval (*anyasgi szempontból megéri* → *megéri anyagi szempontból*) kifejezett tekintethatározók esetében. A figura etymologicás, tekintethatározósnak minősített szerkezet igeneve azonban kizárólag az első helyen állhat. Amennyiben a szórendet megbontjuk, agrammatikus mondatot kapunk: **lehet lehetni*; **van vanni*. A töisméltéses alak tehát lényegesen kötöttebb a *harapni friss*-féle tekintethatározóknál.

Az önálló főnévi igeneves tekintethatározókat egy tulajdonságot kifejező, értékelő állítmány követi (*jó, rossz, derék, sima* stb.), amelyre nézve, amelyre vonatkoztatva a korlátozás értelmet nyer. A figura etymologicás alak az igetövet ismétli, ezért hagyományos értelemben vett, mondatrészszinten megjelenő megszorítást nem tartalmaz, mint ahogy értékelést sem; állítmánya igei. Jelentése leginkább a bevezető szókéval írható le, például: *Vásárolni vásároltam* → 'Ami azt illeti / Az igazat megvallva vásároltam. 'Joggal merül fel tehát a főnévi igeneves alakok szófajváltásának lehetősége is; a feltételezést egy külön táblázatban részletesen bizonyítani fogom. A szófajiság fellazulását támasztaná alá a főnévi igenév képzőjének teljes automatizmusa is, hiszen ez az a kivételes eset, amely egyedülként engedi meg a *vanni* alak megszerkesztését.

A főnévi igeneves tekintethatározó igenévi természetéből fakadóan sűrítő jellegű, jelentése feloldható mellékmondat. Ezzel az eljárással válik nyilvánvalóvá, hogy a legtöbb esetben nem kizárólag tekintet-, hanem egyéb határozói jelentést is tartalmaz. Például *Harapni friss a levegő* → 'olyan friss, hogy az ember már-már beleharapna'; 'Harapásra (nézve) friss a levegő' [feltételezve a költői képzeletet]: cél- és tekintethatározói jelentés következményes mellékértelemmel). Sokszor nehézséget jelent a különböző határozói minőségek elkülönítése; kérdéses azonban, hogy a nyelvtörténeti gyökerekből fakadó véghatározói jelleg miatt szükségképpen komplex határozókkal állunk-e szemben, vagy felállíthatók-e bizonyos kritériumok, amelyek alapján a tekintethatározói funkciót elhatárolhatjuk a főnévi igenév egyéb határozói előfordulásaitól. A figura etymologicás *segíteni segíték, vanni van, lehetni lehet*-féle szerkezetek esetében a határozói minőség ilyenfajta eldöntetlensége nem áll fenn. Jelentésük megragadásánál egyedül az 'ami azt illeti' és a vele rokon szemantikai jegyek jöhetnek szóba. Amennyiben a szerkezetet tagmondat követi, főként megszorító utótagú ellentétes mellérendelő vagy megengedő alárendelő összetett mondat jön létre. Nézzük meg a *lehetni lehet* szószerkezetet követő tagmondatokat és azok lehetséges kapcsolóelemeit!⁵

- (1) *NÁDLAKÓ: Nádlakó-filozófus. Miért, ilyen nem lehet?*
- (2) *BUJDOSÓ: **Lehetni lehet, csak** különös*
- (3) *NÁDLAKÓ: A legtöbb hontalan a művelt rétegek közül kerül ki.*
- (4) – *Hogyan, ilyen manccsal akarsz te hegedülni?*
– *Miért? – kérdezte ijedten a medve. – Talán nem lehet?*
– ***Lehetni lehet, de** nagyon nagy a körmöd, előbb le kellene vágni belőle valamicskét.*
- (5) – *Lehet szerintetek már az első nap vicceket mesélni?*
– ***Lehetni lehet, csak épp** akkor úgy is kezelik az embert!*
- (6) – *Lehet-e egyszerre tartani a karacsonyt es a chanukkat?*
– *Kedves Tamás! **Lehetni lehet.** Akár meg közben is fel lehet vonulni a kínai sárkánnyal.*
- (7) – *Itt ásunk – dönti el a legényke.*
– ***Lehetni lehet** itt is – bólínt rá a mesterek legöregebbike, egy sűrű, deres szakállú ember. – De minél közelebb ásunk a toronyhoz, annál alkalmasabb. Mert aztán né, milyen messzire vonszolhatjuk azt a nehéz súlyt!*

⁵ A példák az internetről származnak. Idézéskor a helyesírást változatlanul hagytam.

- (8) – *Ettől még lehet rossz.*
– **Lehetni lehet.** *Ám azt se felejtjük el, hogy itt működött az első magyarországi egyetem, itt nyílt meg az első közkönyvtár.*
- (9) *Cafat: Részletre nem lehet vásárolni?*
Eladó: **Lehetni lehet, de** *nem ajánlatos. Miféleképpen a kamatlábak az égben mozognak.*
- (10) – *Lehet-e ezt a karaktert varázslónak nevezni?*
– **Lehetni lehet épp, de** *helyesnek semmiképpen sem helyes. Szerintem a muksó inkább egy varázslathasználati képzettséggel bíró karakter.*
- (11) *Kérdés: lehet-e csak részletpontokra támaszkodva szabad álláspontot meghatározni?*
Lehetni lehet, inkább *az a kérdés, mikor szabad?*
- (12) – *Lehet ott dohányozni?*
– **Lehetni lehet, csak** *nem szabad.*
- (13) *Lehet ilyen (...) jellegű kérdésekhez (ti tudjátok, hogy ezek melyek) egy weblapot csinálni? Lehetni lehet – de* *ki csinálja? Napi 100 levelet feldolgozni, formázni, beilleszteni nem kis meló...*
- (14) *„Egyedül Isten lehet tökéletes” – Lehetni lehet(ne), de* *nem az. Csak abból a szempontból tökéletes, hogy tökéletesen nem létezik. Nincs. Azaz nem van...*
- (15) *Ilyen lehet mondjuk az IH (Ifjúsági Ház) de nem tom, hogy oda be lehet-e csak úgy „telepedni”. Lehetni lehet, csak* *nem éri meg. U.i. ott nem lehet alkoholizálni :)) (*
- (16) *Nem tudják megcsinálni, mert nem hiszem, hogy gyári cuccok beszerezhetőek hozzá. Azt meg, hogy érdemes-e megjavíttatni, te tudod, de lehetni lehet.*
- (17) – *Szabad-e verni a gyereket?*
– *Szabadni nem szabad, lehetni lehet, mert gyengébb, csak* *az a kérdés, hogy mi értelme van.*

Az önálló tekintethatározós szerkezet – az előzőekkel ellentétben – nem képes megengedést kifejezni, sem tagmondattal, sem anélkül.

A figura etimológicák főnévi igenevei lehetőséget teremtenek a morfológiailag kivételesnek számító, más előfordulásban agrammatikus formák megjelenésére (**vanni van**, sőt: **szabadni szabad**). Az önálló infinitívusok erre nem alkalmasak (***vanni szép**; ***szabadni jó**).

A figura etimológicás főnévi igeneves szerkezetek nem vagy csak korlátozottan bővülnek. A bővítményt ugyanis nem az igeneves tag, hanem a szerkezet együttesen kapja. (*Tudni tudok én már mindent*; de: **Nagyon sokat látni láttam*). Az önálló főnévi igeneves tekintethatározó esetében ilyenfajta megkötésekről nem beszélhetünk, és jelenléte sem hat korlátozóan a mondat bővíthetőségére.

Az önálló főnévi igenévvel kifejezett tekintethatározóknál különös jelentősége van a kitett alanynak, hiszen annak hiánya kétértelmű elemzést eredményezhet: *tanulni nehéz* – ez egyfelől jelentheti azt, hogy a tanulás nehéz, ám adott kontextusban hiányos mondatként is felfogható: *tanulni nehéz* [ti. a lecke]. Például: *Ez a lecke viszonylag rövid, de tanulni nehéz*⁶. Előbbi esetben alany, utóbbiban tekintethatározó a főnévi igenév. Ennek nyelvtörténeti oka van, hiszen az alanyi funkció a véghatározói szerepű főnévi igenévből jött létre: „A mondatszerkezet eltolódását ilyesféleképpen képzelhetjük el: *nehéz (valami) megtanulni (= nehéz [valami] a megtanulásra) → nehéz (valamit) megtanulni*” (Berrár 1967b: 429). A párhuzam mellett szól az is, hogy a tekintethatározó kifejezőeszközei között szerepelnek a főnévi igenév jelentéstörténeti fejlődésében kulcsfontosságú sublatívusi alakok is: *kedvezőtlen az ügyre nézve; fél lábára sánta*.

⁶ Keszler Borbála példája.

Míg a *harapni friss*-féle szintagma nem von maga után további (tag)mondatot, a *lehetni lehet* forma legtöbbször mellékmondatot feltételez. Szószerkezeti szinten a korlátozás helyett csupán megengedő jelentéstartalomról beszélhetünk (*elmondani elmondta* → 'jóllehet elmondta; ami azt illeti, elmondta'), amely a mellékmondat révén válik teljessé (*Elmondani elmondta, mégsem értettem belőle semmit*). Ezért nem tartom pontosnak Horpácsi Illés „megszorító értelmű mondatképlet” elnevezését, amely azt sugallja, hogy a *látni láttam* kizárólag megszorító jelentéstartalmú lehet (Horpácsi 1965: 25–7). A főnévi igeneves forma legtöbbször ellentétes kötőszóval bevezetett tagmondatot feltételez, de önmagában, implicit módon is utalhat a beszélő elégedetlenségére: Pl.: *Vásároltál? Vásárolni vásároltam...* [de minék / de nem eleget / mégsem tudom megfőzni stb.]. A megszorításon kívül azonban, mint láttuk, számos egyéb árnyalat hordozójává is válhat, nem volna szerencsés tehát egy ilyen jelentésgazdag szerkezet esetében szűkítő terminológiával élnünk. Ilyen szempontból az összes tekintethatározóinak tartott figura etymologicás szerkezet (azaz a nem főnévi igeneves *szépnek szép, jónak jó* is) azonosan viselkedik, ez pedig arra kötelez bennünket, hogy a későbbi kutatások során a névszóakkal is foglalkozunk.

Az itt felsorakoztatott érvek véleményem szerint azt támasztják alá, hogy míg a szakirodalomban eddig mellőzött önálló főnévi igeneves tekintethatározó valóban teljesíti e mondatrész követelményeit, a hagyományosan tekintethatározónak minősített figura etymologicás fajta ettől jelentősen eltér. Jómagam a szófaji vizsgálat eredményei miatt az utóbbit nem sorolom a tekintethatározó kifejezőeszközei közé.

A főnévi igenév általános tulajdonságainak a *látni láttam*-féle alakokéval való összevetése

Azon túlmenően, hogy a töisméltéses forma mondatrészszerpe tisztázásra szorul, szembe kell néznünk azzal a ténnyel is, hogy a figura etymologicában szereplő főnévi igenév szófajától igen eltérő jegyekkel is rendelkezik. Ennek bizonyítására állítottam össze egy táblázatot, melynek bal oldalán a szófaj általános jellemzői, jobb oldalán pedig a töisméltéses forma főnévi igeneves alakjának tulajdonságai találhatók.

Főnévi igenév (-ni)	<i>látni láttam</i>
Nyelvtani szinonimái általában: -ás/-és képzős főnév (nomen actionis)	Vö. <i>látást láttam, kérést kértem</i> (ma már nyelvjárisnak minősülnek).
vagy ragos névszó ⁷	Ragos névszóval nem oldható fel, mivel az igetövet ismétli. Rokon szerkezetként kell azonban vizsgálnunk a <i>szépnek szép</i> -féle, ragos névszóval alkotott figura etymologicát.
Nyelvtani szinonimái segítenek a kérdéspróbában, ezáltal a mondatrészszerpe meghatározásában is (<i>félek bemenni – félek a bemenéstől</i>)	Sem nyelvtani szinonimáival, sem mással nem tudunk rákérdezni; még tekintethatározói minőséggel sem, amelyet hagyományosan tulajdonítunk neki: <i>Látni láttam – milyen tekintetben láttam? *Látni / a látást tekintve.</i>

⁷ Ez csak részben igaz, hiszen nem minden esetben helyettesíthető vele (vö.: *Dohányozni tilos ~ Tilos a dohányzás, utálok mosogatni ~ utálok a mosogatást, de: vásárolni kénytelen – *vásárlásra kénytelen*).

Automatikus képzésű.	A főnévi igenév képzője kizárólag a figura etimológias alak esetében járulhat a <i>van</i> , <i>lehet</i> alakokhoz (<i>vanni van</i> , <i>lehetni lehet</i> ⁸) és kettős szófajú szavakhoz (<i>szabadni szabad</i>).
Megőrzi az igei vonzatok és szabad bővítmények nagy részét (Lengyel 2000b: 224.)	Mivel az állítmánnyal azonos igeből származik, átalakítása értelmetlen, ez esetben irreleváns az igenevekre jellemző bővítménymegtartó tulajdonság.
Az igenév az igéhez hasonlóan bővül.	Rendkívül kötött szerkezet; ha bővül, akkor a bővítmény(ek)e)t nem a tekintethatározó, hanem a szerkezet együttesen kapja: <i>tudni nagyon jól tudta</i> . Épp ezért nyelvileg helytelennek tartom az alábbi mondatokat: <i>Moziba menni moziba ment, csak nem az Urániába, hanem az Alfába; Kenyeret venni kenyeret vett, csak nem a péknél, hanem az élelmiszerboltban</i> (Dalmi 1981: 60). ⁹
Az igeneves szószerkezetek időben és módban transzformálhatók (<i>vásárolni mész – vásárolni mentél; vásárolni fogsz menni – vásárolni mentél volna; menjél vásárolni</i>).	Időben és módban csak igen korlátozottan transzformálható. Múlt időben (a <i>vanni van</i> kivételével) használható a töisméltéses forma: <i>szeretni szeretem – szeretni szerettem</i> , jövő időben azonban nem: <i>*szeretni szeretni fogom</i> . A módbeli átalakítást sem minden esetben viseli el (<i>megnézni éppen megnézném</i> , de: <i>*szeretni szeressétek</i>). A felszólító mód szemantikailag sem illik a szerkezet által hordozott jelentéstartalomhoz.
„Igetartalmat hordoz a főnév jelentéstípusába ágyazva” (Lengyel 2000b: 226.)	Ebben a szerkezetben semmilyen tartalmas igei jelentése nincs. A főnév igeneves forma ugyanis itt mindig tartalmatlan, a módosító mondatrészlet, módosítószó, partikula vagy kötőszó jelentéséhez közelít: <i>Olvasni olvastam, de nem értem</i> . ’ha azt kérded, olvastam-e, hát igen, olvastam, de nem értem’ ’ami azt illeti, olvastam, de nem értem’ ’olvastam ugyan, de nem értem’ ’tulajdonképpen olvastam, de nem értem’ ’bár olvastam, mégsem értem’

⁸ Érdekes módon a figura etimológiában szereplő *lehetni* és *szabadni* alakok kivételes mivoltára egyetlen grammatika sem figyel fel. A *lehetni* forma ugyanis – bár a régiségben elég gyakori volt (pl. „*Szeretni, és szereteteni, / Két szívnek egygyé lehetni, – / Ennél fellyebb már nem hág / Az emberi boldogság*”: Kisfaludy Sándor: 193. dal) – mai nyelvünkben nem él önállóan. A legtöbb szerző a *vanni van* egyedi jellegét említi (Lengyel 2000a: 226; B. Lőrinczy 1970: 241).

⁹ Teljesen felesleges ugyanis a tárgyat és határozót kétszer kitenni, azt sugallva ezzel, hogy a főnévi igenév (*venni* és *menni*) külön bővítményt (*kenyeret* és *moziba*) kap. Az agrammatikus mondat megalkotóját minden bizonnyal az vezérelte, hogy jelezze: a tárgy és a határozó logikailag egyaránt kapcsolódik az igéhez és a főnévi igenévhez. Nem vette azonban észre, hogy ennek grammatikai megvalósulása nem vonja maga után a tárgyak és határozók megduplázását. A tagmondatok helyesen így hangzanak: *Menni ment (moziba); Venni vett (kenyeret)*.

Mindezek ismeretében kérdésesnek tartom a figura etymologicás főnévi igenév tekintethatározói szerepét, és az állandósult szókapcsolatokhoz hasonlóként tartom őket számon. Ám míg a *kákán is csomót keres* szókapcsolatot jelentéstartalma ('kötekedő') teszi merevvé, hiszen jelentése tömbösödött (Keszler 2000a: 350), addig a *látni láttam* szerkezetnek a formai jellemzője állandó (az ige *-ni* képzős származéka + az igealak), a lexikális tartalma igénként más és más. Jelentéstöbblete az ige jelentésétől függetlenül leginkább a megengedés, bár utalhat feltételre (*Kimenni kimennék, csak jusson rá időm*), és előfordul, hogy funkciója nem több egyszerű nyomatékosításnál (*Lopni sohasem loptam, hidd el* – Keszler Borbála szóbeli közlése alapján). Az igeneves főisméltések egy lehetséges osztályozását, valamint a határozói igeneves szerkezetek részletes vizsgálatát a dolgozat további fejezeteiben ismertetem majd.

SZAKIRODALOM

- AkH¹¹ = *A Magyar helyesírás szabályai*. Tizenegyedik, példaanyagában átdolgozott kiadás. MTA, Budapest, 1996.
- Balogh Judit: A tárgy. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 414–22.
- Berrár Jolán 1957. A határozós szerkezetek. In: *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest, 92–116.
- Berrár Jolán 1967a. A képzők keletkezése és elavulása. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 321–9.
- Berrár Jolán 1967b. A módhatározós és a vele rokon szerkezetek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*, Tankönyvkiadó, Budapest, 446–8.
- D. Máta Mária 1995a. A figura etymologica értelmezésének és rendszerezésének kérdéséhez. *Nyr.* 52–61.
- D. Máta Mária 1995b. A figura etymologica típusai. *Mny.* 411–20.
- Dalmi L., Gréte 1981. A case of re-analysis in a „topic-prominent” language. *Acta Linguistica*, 57–85.
- Diósi Géza 1918. Figura etymologica. *Nyr.* 42–4.
- Fokos Dávid 1931. A „figura etymologica”. *Nyr.* 3–10; 45–53; 103–4.
- Fokos Dávid 1932. A „figura etymologica”. *Nyr.* 5–12.
- Fónagy Iván 1975. Figura etymologica. In: *Világirodalmi lexikon*. III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1951. *Syntaxisd.* Közreadja Pais Dezső. ELTE Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Horpácsi Illés 1965. Egy megszorító értelmű mondatképlet a magyarban. In: Benkő Loránd, Pais Dezső (szerk.): *Alak- és mondattani gyűjtelék*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 25–7.
- Horváth László 1991. Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből. *Nyelvtudományi Értekezések* 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelv tana* II/1. 411–54.
- Kálmánné Bors Irén 1997. A határozó. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest, 348–68.
- Keszler Borbála 2000a. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 349–66.
- Keszler Borbála 2000b. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 423–43.
- Kiss Antal 1975. A szótösméltés az ugor népek népköltészetében. In: *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Tallinn. 629–33.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda [é. n.]
- Kovalovszky Miklós 1985. Figura etymologica In: *Nyelvművelő kézikönyv* I., Budapest, 641–3.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–81.
- Lengyel Klára 2000a. A melléknév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 142–51.
- Lengyel Klára 2000b. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 223–51.

- Lengyel Klára 2000c. A szóösszetétel. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 321–36.
- Lengyel Klára 2000d. Az igenevek helye a szófaji rendszerben. *NytudÉrt.* 146. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lőrinczy Réka 1992. Megjegyzések az igei töismétlések (figura etimológák) kérdéseire. In: Emlékkönyv Rácz Endre 70. születésnapjára. 166–70.
- B. Lőrinczy Éva 1970. A határozó. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest, 162–259.
- Molecz Béla 1915. *Szórendi tanulmányok*. KlNy. a Nyelvőről.
- H. Molnár Ilona 1968. Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. *NytudÉrt.* 60. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ponori-Thewrewk Emil 1874. A figura etymologica. *Nyr.* 385–9.
- Prohászka János 1953. A nagyítás és túlzás kifejezőmódjai nyelvünkben. *Nyr.* 196–218.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. A határozók. In: Benczédi József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók I.* Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1895. *A magyar határozók II.* Budapest.
- Szemere Gyula 1970. Rácz Endre–Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Török Gábor 1968. A kiemelő határozó. Továbbgondoltam egy gondolatot. *MNy.* 66–9.

SZÖVEGFORRÁSOK ÉS INTERNETES KERESŐRENDSZEREK:

Elender Kincskereső – <http://www.kincs.elender.hu>

Historical Dictionary Corpus, Hungarian Academy of Sciences – <http://www.nytud.hu/hhc>

Index Kereső – <http://www.index.hu>

Nádas Tímea

SUMMARY

Nádas, Tímea

A grammatical study of infinitival figura etymologica

The aim of this paper is to conduct a detailed syntactic (part-of-speech-related) investigation of infinitival instances of figura etymologica (stem doublets, i.e., constructions of the *látni láttam* ‘see, I did’ [literally: to see, I saw] type). The basic principle of the author’s method is that this investigation can only yield reliable results for descriptive grammar if it abstracts away from stylistic and rhetorical aspects. First, she analyses points of contact between stem doublets and syntactic roles; in that respect, she introduces a new method of classification based on the presence vs. absence of referential identity of the constituents. Alongside constructions of the *látni láttam* type, she also draws the reader’s attention to independent infinitival adverbs of regard (*Mesélni, danolászni nem volt párja* ‘She had no rival in telling tales or singing songs’), more or less unknown in the relevant literature so far. She demonstrates the extent to which the infinitive in the constructions at hand meets general expectations of that part of speech, as well as the respects in which it departs from them. She then concludes that, whereas the forms with figura etymologica do not meet the criteria of subordination, hence of adverbhood, either in semantic or in syntactic terms, constructions involving an independent infinitive do have properties characteristic of adverbs of regard. In addition to those involving infinitives, figura etymologica constructions of other parts of speech are also discussed; the nominal construction *szebbnél szebb* ‘one more beautiful than the other’ [literally: more beautiful than more beautiful] is given special treatment as showing a peculiar double-faced semantic and part-of-speech behaviour.